

ASIA TENGGARA MARITIM DALAM DUNIA SAINS SOSIAL DI PERANCIS: SEBUAH PENGENALAN RINGKAS

Daniel Perret

Abstract

This article presents a brief introduction on the history of social sciences research focused on Maritime Southeast Asia conducted in France. Maritime Southeast Asia in this context includes Malaysia, Singapore, Brunei, Philippines, Timor-Leste, and the southern part of Thailand. The first part describes the early stages of relations between France and Maritime Southeast Asia beginning in the sixteenth century. Then the author introduces books in Archaeology, Epigraphy, History, Philology, and Literature published by scholars working in French scientific institutions or researchers associated with these institutions.

Pengenalan

Dengan perkembangan teknologi maklumat dan globalisasi umumnya pengaruh maklumat yang berasal dari dunia penutur bahasa Inggeris semakin terasa. Pentas maklumat saintifik tidak terlepas daripada fenomena ini, termasuk maklumat hasil penyelidikan sains sosial tentang Asia Tenggara Maritim.¹ Walau bagaimanapun, di luar negara-negara Asia Tenggara Maritim sendiri, terdapat sejumlah negara yang menawarkan kaedah, pendekatan, jalan pemikiran yang berbeza, yang berdasarkan tradisi penyelidikan yang lama, termasuk antara lain Belanda, Portugal, Jepun, Russia, Jerman dan Perancis. Dari segi pengetahuan saintifik, mengetepikan kepelbagaian tradisi penyelidikan ini bermakna mengabaikan hasil-hasil yang penting.

Kertas kerja ini bertujuan memperkenalkan secara ringkas sejarah penyelidikan sains sosial di Perancis mengenai Asia Tenggara Maritim yang meliputi Indonesia, Malaysia, Singapura, Brunei, Filipina, Timor-Leste serta bahagian selatan Thailand. Bahagian pertama menggambarkan tahap-tahap awal hubungan Perancis-Asia Tenggara Maritim, mulai awal abad ke-16. Kemudian diperkenalkan perkembangan-perkembangan kajian dalam sejumlah bidang sains sosial yang telah dijalankan oleh para pengkaji berkhidmat di lembaga-lembaga ilmiah Perancis atau yang bersekutu dengan lembaga-lembaga tersebut. Yang diambil kira hanya buku-buku khas yang diterbitkan mengenai Asia Tenggara Maritim atau sebahagian daripadanya sampai tahun 2011. Tesis-tesis mahasiswa asing yang telah dipertahankan di Perancis dan kemudian diterbitkan juga disebut, berserta sejumlah karya yang bersifat ilmiah daripada orang Perancis yang sama sekali tiada hubungan dengan sebuah lembaga ilmiah Perancis. Bidang-bidang tersebut ialah Arkeologi, Epigrafi, Sejarah, Filologi, dan Kajian tentang Kesusasteraan.

Tahap-Tahap Awal Hubungan Perancis-Asia Tenggara Maritim

Sejak awal abad ke-16 lagi terdapat sejumlah ekspedisi Perancis yang belayar menuju ke Hindia Timur untuk mendapatkan lada serta rempah-rempah dari Maluku. Besar kemungkinan titik awal hubungan langsung di antara Perancis dan kawasan Indonesia-Malaysia sekarang berlaku di Sumatera. Pada tahun 1527, sebuah kapal yang diketuai oleh Pierre Caunay telah berlepas dari Honfleur dan berjaya sampai ke Aceh. Hasil lawatan pertama ini tidak berjalan dengan lancar, kerana berlaku perkelahian disusuli pertumpahan darah, sehingga kapal Perancis itu cepat meninggalkan Sumatera.²

Sebuah ekspedisi lain lebih dikenali, ialah pelayaran dua orang adik-beradik, Jehan dan Raoul Parmentier, yang berasal dari Dieppe. Pada akhir tahun 1529 mereka telah

berlabuh di pantai barat Sumatera, khususnya di Tiku (di utara Padang sekarang), dengan harapan mendapat bekalan lada hitam yang amat berharga itu. Akan tetapi, perbincangan mereka dengan pembesar tempatan tidak berhasil, sehingga mereka menuju ke arah Indrapura (di selatan Padang). Setelah kedua-dua adik-beradik meninggal dunia di sana, anak-anak kapal meninggalkan Indrapura pada tahun berikutnya untuk belayar kembali ke Dieppe tanpa muatan.

Pada tahun-tahun awal abad ke-17, sebuah kapal Perancis berlabuh di Aceh dan François Martin, seorang yang terselamat daripada ekspedisi ini, telah menerbitkan kisahnya pada tahun 1604. Kisah ini memberikan gambaran menarik tentang istana dan perdagangan di Aceh, juga satu senarai kata yang ringkas mengenai bahasa "malaique", iaitu bahasa Melayu. Beberapa tahun kemudian, Augustin de Beaulieu, seorang kapten dari Normandie datang ke kawasan Nusantara sebanyak dua kali dan singgah di Aceh pada tahun 1619-1620. Setelah mendapatkan muatan lada hitam, beliau kembali ke Perancis, di mana kisahnya yang panjang (123 halaman) diterbitkan pada tahun 1664-6. Sebenarnya tulisan Beaulieu merupakan sumber terbaik untuk mengkaji sejarah sosial dan sejarah budaya kesultanan Aceh pada zaman Sultan Iskandar Muda.³

Pembentukan sebuah "Compagnie générale du commerce" oleh Richelieu pada tahun 1629 dan seterusnya "Compagnie royale" oleh Colbert pada tahun 1664 menyebabkan beberapa orang pedagang dan pemilik kapal Perancis memberi perhatian yang serius terhadap Lautan India. Oleh demikian, loji Perancis di Banten kekal hingga tahun 1682 dan sejumlah pedagang Perancis juga berjaya beroperasi di Batavia. Sebagai contoh, dua orang adik-beradik bernama Tavernier telah berniaga di kawasan ini mulai tahun 1638 hingga 1649. Salah seorang daripada mereka dibenarkan memiliki sebuah kapal besar dilengkapi dengan 14 meriam dan menjalankan perdagangan di Siam, di Tonkin hingga ke Makassar. Di Makassar sendiri, Nicolas Gervaise, seorang yang pernah menjadi mubaligh di Siam selama empat tahun, sempat menghasilkan sebuah karya bertajuk *Description du Royaume de Macassar*⁴ yang merupakan karya agung pada zaman itu. Selain analisis mengenai sumber-sumber tempatan, sistem politik dan sosial negeri itu, hubungan dengan "orang Toraja", penulis juga menggambarkan sejumlah ritual dan upacara.

Selama dekad-dekad awal abad ke-18, kepentingan perdagangan Perancis bertumpu di India, khususnya Pondicherry, dan komuniti orang Perancis di Batavia tidak melebihi 40 orang. Pada tahun 1760, sebuah kapal milik "Compagnie des Indes" muncul di perairan Sumatera. Ia diketuai oleh Count d'Estaing dan merampas tempat-tempat perdagangan Inggeris di pantai barat (termasuk Fort Marlborough, iaitu Bengkulu). Namun begitu, ekoran kekurangan jumlah askar Perancis untuk mempertahankannya, tempat-tempat tersebut diserahkan kepada Kompeni di Batavia.

Pada zaman yang sama, iaitu separuh kedua abad ke-18, terdapat beberapa pelayaran mengelilingi dunia dengan tujuan utamanya adalah bersifat saintifik, khususnya penyelidikan tentang alam semula jadi dan pemetaan pantai-pantai. Louis Antoine de Bougainville tiba di Maluku melalui Lautan Pasifik, kemudian singgah di Batavia pada tahun 1768. Satu pelayaran lain, diketuai oleh d'Entrecasteaux, yang memulakannya pada tahun 1791, bertujuan mencari seorang pengembara Perancis terkenal bernama Lapérouse yang telah hilang. Beliau melalui Maluku tetapi meninggal dunia di perairan Pulau Jawa; penolongnya, d'Auribeau sempat berlabuh di Surabaya pada bulan Oktober 1793. Ini juga zaman catatan pertama tentang kehadiran orang yang berasal dari Nusantara di Perancis. Contohnya putera mahkota kerajaan Timor dan Solor yang berada di Lorient pada tahun 1768. Melalui seorang peguam, beliau meminta bantuan Raja Perancis untuk pulang ke tanah airnya dan mendapatkan semula kerajaannya. Sepanjang separuh kedua abad ke-18 juga, sejumlah buku penting mengenai kawasan Nusantara telah diterbitkan dalam bahasa Perancis, baik tulisan asli mahupun hasil penterjemahan daripada bahasa-bahasa Eropah yang lain.

Belanda telah dikuasai Perancis mulai tahun 1795, dan adik Maharaja Napoléon Bonaparte yang bernama Louis Napoléon telah ditabalkan sebagai Raja Belanda pada tahun 1806. Dua tahun kemudian, Daendels, seorang Belanda, dilantik menjadi Gabenor Jeneral di Batavia. Selama memegang jawatan ini, iaitu sehingga tahun 1811, beliau mengambil inisiatif untuk mempertahankan Pulau Jawa daripada pengepungan Inggeris. Pada masa itu ramai orang Perancis telah dihantar ke Jawa termasuklah jurutera, pegawai, pelayar dan askar yang datang untuk mempertahankan pulau itu daripada serangan Inggeris.

Setelah perjanjian Vienna tahun 1815, Nusantara menjadi tanah jajahan Belanda semula dan kajian terhadapnya semakin mendalam. Selain itu, penyatuan Belanda dengan Belgium yang berbahasa Perancis memberi kesan yang mendadak apabila penerbitan dalam bahasa Perancis mengenai Nusantara berlipat ganda dalam masa lebih kurang 15 tahun (1815-1830).

Minat terhadap benua-benua lain juga sedang berkembang di Paris pada masa itu. *Société de Géographie* (Persatuan Geografi) telah ditubuhkan di Paris pada tahun 1821, dan *Société Asiatique* (Persatuan tentang Asia) pada tahun 1822. Sejumlah pengembara yang melalui Nusantara dalam pelayaran mereka, telah memberi ceramah di kedua-dua persatuan tersebut. Selain itu, Raden Saleh, pelukis terkenal dari Pulau Jawa, juga sempat melawat Perancis pada akhir tahun 1840-an, ketika beliau sedang menuntut di Belanda.

Di arah berlawanan, tentera Hindia Belanda kelihatan seperti "pasukan kosmopolitan" dan ramai orang Eropah dari pelbagai pangkat dan kedudukan yang mencuba untuk menyertainya sepanjang abad ke-19. Contoh askar yang terkenal, ialah penyair Perancis iaitu Arthur Rimbaud yang dihantar ke Pulau Jawa pada tahun 1876, tetapi beliau telah melarikan diri sebelum sampai satu bulan selepas tiba di Batavia. Kisah-kisah orang Perancis di Nusantara berganda sepanjang separuh kedua abad ke-19. Contohnya Count de Beauvoir, yang tinggal di Jawa sebulan sahaja pada akhir tahun 1866 tetapi sempat menulis lebih daripada 200 halaman tentang keadaannya semasa di sana. Bilangan orang Perancis yang datang ke Nusantara semakin bertambah. Ramai ahli perniagaan atau jurutera yang datang khas untuk sesuatu misi tertentu atas arahan pemerintah mereka ataupun untuk pihak swasta.

Salah satu contoh yang menarik ialah kisah-kisah yang ditulis oleh Brau de Saint-Pol Lias. Pada tahun 1880, beliau ditugaskan untuk menyelidik tentang kemungkinan membuka ladang Perancis di Aceh atau di New Guinea. Kisahnya diterbitkan pada tahun 1884.⁵ Pameran universal Paris yang diadakan pada tahun 1878 mempamerkan barang-barang dari seluruh pelosok dunia. Hindia Belanda juga mempamerkan barangan mereka pada kesempatan itu. Pameran universal tahun 1889 juga diadakan di Paris, dan kali ini kerajaan Hindia Belanda sempat menghantar satu kumpulan penari dari Jawa ke Paris. Ahli muzik Perancis terkenal, Alfred Debussy, telah menyaksikan persembahan ini dan amat tertarik dengan rentak gamelan.⁶

Joseph Montano juga melawat Tanah Melayu pada akhir abad ke-19, tetapi sumbangan beliau yang paling berkesan ialah lawatan ke Filipina yang berjaya diterbitkan pada tahun 1886 dan mungkin merupakan gambaran paling lengkap dalam bahasa Perancis mengenai kawasan tersebut pada abad ke-19⁷ setelah Jules Mallat de Bassilan⁸ dan Paul de la Gironière.⁹ Abad ke-19 juga menyaksikan permulaan penyelidikan-penyelidikan ilmu-ilmu sosial Perancis tentang kawasan yang kini menjadi Indonesia dan Malaysia.

Arkeologi/Epigrafi/Sejarah

Ahli-ahli prasejarah Perancis, termasuk P. Teilhard de Chardin, telah memberi perhatian kepada Nusantara sejak awal abad ke-20, setelah ditemui tinggalan *Homo Erectus* di Jawa. Walau bagaimanapun, penyelidikan yang menghasilkan buku baharu dimulai pada tahun 1980-an. Sejak masa itu, François Sémah menyelidiki hubungan antara manusia zaman Prasejarah, khususnya *Homo Erectus*, dan lingkungannya di Jawa, serta alat-alat batu pada

zaman Paleolitik,¹⁰ manakala Hubert Forestier memberi tumpuan kepada tapak-tapak era Holosen di Jawa, dan di pulau-pulau lainnya, khasnya kepada teknik-teknik pemahatan batu, serta kepada etnoarkeologi.¹¹ Selain itu, Jean-Michel Chazine menyelidiki kesenian prasejarah yang terdapat pada dinding gua-gua di Kalimantan,¹² manakala Pierre dan Anne-Marie Pétrequin telah menjalankan kajian etnoarkeologi di Papua.¹³

Mengenai sejarah silam, Georges Cœdès¹⁴ dan Gabriel Ferrand¹⁵ dapat disebut sebagai penggerak awal penyelidikan ahli sejarah Perancis tentang Nusantara pada separuh pertama abad ke-20. Mereka diikuti oleh Paul Mus yang menyelidiki Borobudur.¹⁶ Louis-Charles Damais telah menubuhkan pusat penyelidikan *École française d'Extrême-Orient* di Jakarta pada tahun 1952 dan memajukan kajian epigrafi Nusantara selama hampir 20 tahun.¹⁷ Sejarah kolonial dan Islam di Indonesia mulai mendapat perhatian pengkaji Perancis sebelum Perang Dunia Kedua, terutamanya Georges-Henri Bousquet.¹⁸ Pada tahun 1960an, buku sintesis sejarah Indonesia hanya terdapat dalam koleksi buku sintesis ringkas bertajuk *Que sais-je?* yang merupakan sejenis ensiklopedia saku.¹⁹ Penulisnya ialah Jean Bruhat yang sebenarnya pakar tentang sejarah gerakan komunis dan gerakan-gerakan pekerja di Eropah.²⁰

Ahli sejarah yang betul-betul memberikan dimensi baharu kepada penyelidikan sejarah Nusantara di Perancis adalah Denys Lombard. Beliau dilahirkan di Marseille pada 4 Februari 1938 dan meninggal dunia di Paris pada 8 Januari 1998. Ayahnya, Maurice Lombard, merupakan Pengarah Penyelidikan di *École Pratique des Hautes Études Paris* (EPHE) dan seorang ahli sejarah terkemuka yang pernah menulis buku-buku mengenai Zaman Pertengahan dan Zaman Awal perkembangan tamadun Islam.

Denys Lombard telah menjadi mahasiswa di Universiti Sorbonne, di *École pratique des hautes études* (EPHE) serta di *École des langues orientales*. Beliau telah mendapat ijazah kedoktoran dalam bidang kesusasteraan (Docteur ès Lettres) dan telah mendapat ijazah di *École des langues orientales* (bahasa Melayu/Indonesia, bahasa Cina dan bahasa Thai). Beliau telah berkhidmat sebagai pengkaji *École française d'Extrême-Orient* di Jakarta selama tiga tahun mulai tahun 1966, setelah Louis-Charles Damais meninggal dunia. Beliau dilantik semula di EFEO pada tahun 1993, kali ini selaku Ketua Pengarah dan berkhidmat untuk EFEO sehingga beliau meninggal dunia. Denys Lombard ialah salah seorang daripada tiga orang yang menubuhkan persatuan dan majalah ilmiah Perancis *Archipel* pada tahun 1971.

Beliau telah menulis sejumlah buku²¹ serta puluhan artikel mengenai sejarah dan kebudayaan Nusantara serta sejarah Asia Tenggara. Beliau juga telah bergerak dalam bidang penterjemahan daripada bahasa Indonesia ke dalam bahasa Perancis. Jasa Profesor Denys Lombard dalam hal memperkenalkan Nusantara kepada masyarakat Perancis tidak sahaja terbatas pada karangannya yang amat banyak itu. Sebagai Pengarah Penyelidikan di *École des hautes études en sciences sociales* (EHESS), beliau juga telah membimbing satu angkatan pengkaji Perancis yang baharu tentang kawasan tersebut dan sebilangan besar mahasiswa dari Nusantara dan Asia Tenggara yang telah datang melanjutkan pengajian mereka di Perancis untuk mendapat ijazah kedoktoran.

Seorang ahli sejarah Perancis, yang juga menyumbangkan banyak tulisan tentang Nusantara, ialah Claudine Salmon, seorang pengkaji Perancis yang lama bertugas sebagai Pengarah Penyelidikan di *Centre national de la recherche scientifique* (CNRS), Paris. Sejarah dan Kebudayaan orang Cina di Nusantara merupakan bidang utama kajian beliau. Dalam bidang tersebut, beliau menyelidiki terutamanya proses akulturasi, kesusasteraan Cina dalam bahasa Melayu-Indonesia, epigrafi Cina di Indonesia, sejarah keluarga-keluarga Cina yang berperanan penting di Indonesia, hubungan budaya antara Fujian dan masyarakat Cina di Indonesia, serta sejarah ilmu perubatan Cina di Indonesia.²²

Seorang ahli sejarah yang muncul beberapa tahun setelah Denys Lombard dan Claudine Salmon, ialah Claude Guillot yang telah bertugas sebagai Pengarah Penyelidikan di *Centre national de la recherche scientifique* (CNRS) dan di *École des hautes études en*

sciences sociales (EHESS), Paris. Sejarah Nusantara merupakan bidang utama kajian beliau. Di dalam bidang itu, beliau menyelidiki terutamanya aspek sejarah agama, baik agama Kristian mahupun agama Islam, dan aspek-aspek sejarah bandar dan kesultanan lama seperti Banten di Jawa Barat, Barus dan Pasai di bahagian utara Sumatera.²³ Sejak akhir tahun 1990-an, beliau sering menjalankan penyelidikan bersama Ludvik Kalus, seorang ahli epigrafi Arab, Parsi dan Turki, yang berkhidmat sebagai Profesor di Universiti Paris-Sorbonne dan juga sebagai Pengarah Penyelidikan di *École pratique des hautes études* (EPHE - IVE section). Mulai pada masa yang sama, Ludvik Kalus juga telah sempat bekerjasama beberapa kali bersama Daniel Perret, khususnya mengenai sejarah Semenanjung Malaysia, sejarah Pattani dan sejarah Barus. Beliau juga telah menerbitkan terjemahan buku catatan harian seorang doktor daripada Czech yang mengisahkan kehidupan beliau di Aceh semasa Perang Aceh pada akhir abad ke-19.²⁴

Seorang ahli sejarah Perancis daripada angkatan yang sama telah mengkaji sejarah Jawa, ialah Marcel Bonneff.²⁵ Sejak tahun 1990-an, Romain Bertrand juga mengkaji sejarah politik di Jawa khususnya²⁶ serta sejarah Nusantara amnya.²⁷ H.M. Rasjidi mungkin mahasiswa Indonesia pertama yang telah berjaya mempertahankan sebuah tesis mengenai sejarah Indonesia di Perancis (1956). Tesis mengenai hubungan antara falsafah Jawa dan Islam ini telah diterbitkan pada tahun 1977.²⁸

Pierre-Yves Manguin berkhidmat sebagai pengkaji di EFEO sejak tahun 1970, di mana beliau menjadi Pengarah Penyelidikan hingga beberapa tahun yang lepas sebelum bersara. Antara tahun 1965 dan tahun 1977, beliau sempat menyelidiki arkib-arkib Portugis yang disimpan di Eropah dan di Asia yang berhubungan dengan sejarah Asia Tenggara dari abad ke-16 sampai abad ke-19. Kemudian Pierre-Yves Manguin menjalankan kajian arkeologi di Sumatera Selatan antara tahun 1980-an dan tahun 1990-an, khususnya untuk mencari kesan-kesan berhubungan dengan kerajaan Sriwijaya. Mulai tahun 2002 hingga tahun 2006, beliau menjalankan kajian arkeologi di Jawa Barat, khususnya di tapak Batujaya yang telah dihuni mulai awal era Masihi hingga akhir abad ke-10 M.²⁹

Seorang ahli sejarah Perancis yang juga memberi tumpuan kepada arkib Eropah, ialah Marie-Sybille de Vienne yang telah menggunakan arkib-arkib daripada VOC untuk mengkaji perniagaan Cina di Nusantara pada abad ke-17.³⁰ Sama halnya untuk Marie-Odet Scalliet daripada Universiti Leiden, yang mengkaji sejarah seni lukis di Nusantara,³¹ seperti juga Pierre Labrousse.³²

Sejarah kesenian zaman silam telah menjadi tumpuan kajian tiga orang: Albert Le Bonheur tentang koleksi arca dari Indonesia yang tersimpan di Muzium Guimet (Paris),³³ Jean Boisselier tentang kesenian pada zaman Majapahit,³⁴ serta Michel Jacq-Hergoualc'h, baik tentang kesenian zaman silam di Kedah, mahupun di Semenanjung Thailand.³⁵

Jacques Dumarçay merupakan seorang ahli seni bina zaman silam. Sebagai pengkaji EFEO, beliau telah mewakili lembaga tersebut dalam projek membaik pulih Candi Borobudur mulai tahun 1973. Beliau kemudian ikut dalam projek membaik pulih Candi Sewu sampai tahun 1987, dan sempat menulis sejumlah buku mengenai sejarah silam seni bina di Jawa.³⁶

Pada tahun 1970-an, Marie-France Dupoizat mulai memberi perhatian kepada seramik Cina dan seramik yang dipengaruhi oleh industri dari China yang dihasilkan di Asia Tenggara, yang ditemui semasa carigali daratan dan di bawah laut di Asia Tenggara. Mulai tahun 1990 hingga tahun 2010, beliau telah mengambil bahagian sebagai ahli seramik dalam sejumlah program penyelidikan arkeologi di Nusantara, termasuk di Banten Girang, di Barus, di Brunei dan di Si Pamutung (Padang Lawas).³⁷

Daniel Perret berkhidmat sebagai pengkaji EFEO sejak tahun 1994. Bidang beliau adalah sejarah Semenanjung Tanah Melayu dan bahagian utara Sumatera, serta sejarah komuniti-komuniti yang berasal dari Asia Selatan di Nusantara. Di Sumatera Utara, selain

menggunakan pendekatan etno-sejarah beliau sempat juga menjalankan program arkeologi di Barus dan di Padang Lawas, dan kini tengah mengkaji tapak Kota Cina. Selain itu, beliau telah menjalankan kajian arkeologi di wilayah Pattani dan menyelidiki batu nisan Islam kuno di Semenanjung Malaysia.³⁸ Tentang Semenanjung Malaysia patut disebutkan juga karya tentang sejarah Gereja oleh Paul Decroix, seorang mubaligh Katolik Perancis yang tinggal di Penang.³⁹

Sejak tahun 1990-an, Frédéric Durand, yang kini mengajar geografi di Universiti Toulouse II, menyelidiki sejarah Timor-Leste.⁴⁰ Pada masa yang sama, Anne Lombard-Jourdan telah menyunting sebuah penggambaran Pulau Timor pada abad ke-18.⁴¹ Sejarahnya pada separuh kedua abad ke-19 hingga awal abad ke-20 diberi tumpuan oleh René Pélissier.⁴² Akhirnya, baru-baru ini Paul Wormser telah menerbitkan sebuah buku mengenai Nur Al-Din Al-Raniri dan pengaruhnya terhadap masyarakat Aceh.⁴³

Di Filipina, tumpuan penyelidikan arkeologi diberikan kepada arkeologi di bawah laut oleh Franck Goddio sejak tahun 1980-an.⁴⁴ Jean-Paul Desroches juga telah menerbitkan sebuah buku tentang kapal karam di perairan Filipina.⁴⁵ Pada awal tahun 1960-an, buku sejarah Filipina yang menyeluruh dalam bahasa Perancis hanya terdapat dalam bentuk sintesis ringkas terbitan Gaston Willoquet.⁴⁶ Pada tahun 1930-an, Henri Bernard-Maitre telah memberi tumpuan kepada sejarah awal perkembangan agama Kristian di Filipina,⁴⁷ kemudian mulai pada dekad 1950-an, Pierre Chaunu telah menyelidiki peranan Filipina dalam ekonomi Spanyol dan Portugal mulai abad ke-16 hingga abad ke-18.⁴⁸ Xavier Huetz de Lempis telah menyelidiki fenomena rasuah mulai akhir zaman tersebut hingga akhir abad ke-19.⁴⁹ Sejarah abad ke-19 juga diselidiki oleh Hélène Goujat⁵⁰ dan Georges Fischer,⁵¹ manakala sejarah Filipina pada separuh pertama abad ke-20 diberi tumpuan oleh William Guéraiche.⁵²

Di Brunei, suatu program penggalian di bawah laut telah diketuai oleh Michel L'Hour, seorang arkeologi Perancis, pada tahun 1990-an.⁵³

Filologi/Kajian tentang Kesusasteraan

Setelah diterbitkan terjemahan sebuah versi *Hikayat Raja Pasai* oleh Aristide Marre pada tahun 1874, baru pada tahun 1933 diterbitkan apa yang tampaknya merupakan karya filologi pertama oleh seorang Perancis mengenai Nusantara. Penulisnya adalah Sylvain Lévi, seorang ahli bahasa Sanskrit.⁵⁴

Di Perancis, penggerak bidang filologi Nusantara, ialah Henri Chambert-Loir. Bekas mahasiswa Véro Sokoloff dan Denys Lombard ini berkhidmat di EFEO dari tahun 1971 hingga tahun 2010-an, termasuk sebagai Pengarah Penyelidikan. Dari awal beliau menyelidiki kesusasteraan moden Indonesia dan sempat menterjemahkan tiga buah karya Indonesia ke dalam bahasa Perancis. Kemudian Henri Chambert-Loir memberi tumpuan kepada filologi Melayu, sejarah kesultanan Bima di Pulau Sumbawa, sejarah penterjemahan di Nusantara, serta pelbagai aspek agama Islam di Jawa, khususnya ziarah wali bersama Claude Guillot.⁵⁵

Monique Zaini-Lajoubert, yang telah berkhidmat di CNRS, mengkaji kesusasteraan Indonesia dan Malaysia sejak tahun 1970-an, khasnya kesusasteraan Melayu moden dan lama. Beliau juga seorang penterjemah daripada bahasa Indonesia dan bahasa Malaysia ke dalam bahasa Perancis.⁵⁶ Tahun 1970-an juga, Marie-Thérèse Berthier telah menerbitkan hasil penterjemahan ke dalam bahasa Perancis daripada sekumpulan naskhah Bali tentang ilmu peramalan.⁵⁷ Winarsih Arifin, yang lama bertugas untuk EFEO di Jakarta, telah menerbitkan dua teks dari Jawa mulai tahun 1980.⁵⁸ Seorang pengkaji Perancis yang juga bergerak dalam bidang kesusasteraan Melayu dan penterjemahan karya daripada bahasa Malaysia ke dalam bahasa Perancis, ialah Laurent Metzger.⁵⁹ Patut dicatat di sini bahawa sekumpulan pengkaji Perancis telah menerbitkan hasil penterjemahan sejumlah cerita pendek dari Malaysia.⁶⁰ Viviane Sukanda-Tessier, yang telah berkhidmat sebagai pengkaji di EFEO

mulai tahun 1969 hingga tahun 1996, sempat membuat kajian tentang sebuah teks kesusasteraan Sunda.⁶¹

Seorang pengkaji Perancis telah menghasilkan sebuah buku tentang kartun di Indonesia, ialah Marcel Bonneff yang juga mengkaji kebudayaan Jawa pada amnya,⁶² manakala Farida Soemargono telah mengkaji sekumpulan penulis di Jawa juga.⁶³ Walaupun tidak pernah berkhidmat di dalam mana-mana lembaga ilmiah Perancis, nama Georges Voisset⁶⁴ dan François-René Daillie⁶⁵ perlu disebut di sini sebagai ahli kesusasteraan Melayu, khususnya puisi, serta juga sebagai penterjemah.

Nota

¹ Kertas kerja ini merupakan sebahagian daripada sebuah buku kecil yang diterbitkan pada tahun 2011. Daniel Perret, *Asia Tenggara Maritim Dalam Dunia Sains Sosial di Perancis: Sebuah Sejarah Ringkas*, Kuala Lumpur, Ecole française d'Extrême-Orient, 2011.

² Bernard Dorléans, *Orang Indonesia dan orang Prancis: dari abad XVI sampai dengan abad XX*, Jakarta, Kepustakaan Populer Gramedia, 2006, hlm. 3-4. Buku ini merupakan hasil terjemahan daripada buku asli dalam bahasa Perancis bertajuk *Les Français et l'Indonésie du XVIe au XXe Siècle*, Paris, Pondicherry, Kailash, 2002.

³ *Mémoires d'un voyage aux Indes orientales: 1619-1622: un marchand normand à Sumatra/Augustin de Beaulieu* (Kenangan sebuah Pelayaran ke Hindia Timur: 1619-1622: Seorang Pedagang Asal Daerah Normandie di Sumatra/Augustin de Beaulieu). Pengenalan, catatan dan bibliografi oleh Denys Lombard, Paris, Maisonneuve et Larose, École française d'Extrême-Orient (EFEO), 1996.

⁴ Gambaran mengenai kerajaan Makassar, Paris, H. Foucault, 1688.

⁵ *Ile de Sumatra. Chez les Atchés. Lohong* (Pulau Sumatra. Bersama orang Aceh. Lohong), Paris, E. Plon, Nourrit et cie, 1884; *La Côte du poivre, voyage à Sumatra* (Pantai Lada, Perjalanan di Sumatra), Paris, Lecène, Oudin et Cie, 1892.

⁶ Maklumat yang lebih terperinci tentang zaman awal hubungan Perancis-Asia Tenggara Maritim ini terdapat dalam Denys Lombard, "Voyageurs français dans l'Archipel insulindien, XVIIe, XVIIIe, XIXe siècles", *Archipel*, 1, 1971, hlm. 141-168. Artikel ini telah diterjemahkan dalam bahasa Melayu: "Pengembara Perancis di Nusantara pada abad ke-17, ke-18 dan ke-19", dalam *Hubungan Budaya dalam Sejarah Dunia Melayu. Artikel Pilihan dari Majalah Archipel*, D. Perret & Puteri Rashidah Megat Ramil (peny.), Kuala Lumpur, Dewan Bahasa dan Pustaka, EFEO, 1998, hlm. 62-98. Kebanyakan maklumat yang dimuatkan dalam bahagian ini berasal daripada artikel tersebut. Lihat juga bilangan khas "Destins croisés entre l'Insulinde et la France", *Archipel*, 54, 1997.

⁷ *Rapport à M. le Ministre de l'Instruction Publique sur une mission aux îles Philippines et en Malaisie (1879-1881)* (Laporan kepada YBhg Menteri Pendidikan Awam mengenai Misi ke Kepulauan Filipina dan Malaya, 1879-1881), Paris, Impr. nationale, 1885; *Une mission aux îles Philippines et en Malaisie (1879-1881)* (Misi ke Kepulauan Filipina dan Malaya, 1879-1881), Paris, Impr.nationale, 1885; *Voyage aux Philippines et en Malaisie* (Perjalanan ke Filipina dan Malaya), Paris, Hachette, 1886. Alfred Marche mulai menjelajah Filipina pada masa yang sama: *Luçon et Palaouan, six années de voyages aux Philippines* (Lucon dan Palaouan, Enam Tahun Perjalanan di Filipina), Paris, Hachette, 1887.

⁸ *Les Iles Philippines, considérées au point de vue de l'hydrographie et de la linguistique...* (Pulau-Pulau Filipina, Ditelaah dari Sudut Hidrografi dan Linguistik...), Paris, impr. de Pollet, 1843; *Les Philippines: histoire, géographie, moeurs, agriculture, industrie et commerce des colonies espagnoles dans l'Océanie* (Filipina: Sejarah, Geografi, Cara Hidup, Pertanian, Industri dan Perniagaan Jajahan Spanyol di Oceania), Paris, A.Bertrand, 1846, 2 jil.

⁹ *Vingt années aux Philippines. Souvenirs de Jala-Jala*, Paris, Comon, 1853, diterjemahkan ke dalam bahasa Inggeris bertajuk *Twenty years in the Philippines [1819-1839]*, London, Longman, Brown, Green, and Longmans, 1853.

¹⁰ Bersama Anne-Marie Sémah & Tony Djubiantono, *Ils ont découvert Java: il y a plus d'un million d'années = They discovered Java: more than one million years ago = Mereka Menemukan Pulau Jawa: Lebih dari Satu Juta Tahun yang Lalu*, Jakarta, Pusat Penelitian Arkeologi Nasional, Paris, Museum national d'histoire naturelle, 1990.

¹¹ *Ribuan Gunung, Ribuan Alat Batu: Prasejarah Song Keplek, Gunung Sewu, Jawa Timur*, Jakarta, Kepustakaan Populer Gramedia, École française d'Extrême-Orient, Institut de Recherche pour le Développement, Pusat Penelitian dan Pengembangan Arkeologi Nasional, Forum Jakarta-Paris, 2007.

¹² Bersama Luc-Henri Fage, *La mémoire des grottes* (Kenangan Gua-Gua), Lyon, Fage, 2009.

¹³ *Écologie d'un outil: la hache de pierre en Irian Jaya (Indonésie)* (Ekologi sebuah Alat: Kapak Batu di Irian Jaya, Indonesia), Paris, CNRSéd., 1993.

¹⁴ Sebuah senarai terbitan beliau mengenai Nusantara terdapat dalam G. Coedès, *Asia Tenggara pada Masa Hindu-Buddha*, Jakarta, EFEO, Forum Jakarta-Paris, KPG (Kepustakaan Populer Gramedia), Puslitbang Arkenas, 2010, hlm. 15-18. Tulisan-tulisan beliau dan tulisan-tulisan L.C. Damais mengenai Srivijaya telah dikumpulkan dan diterjemahkan ke dalam bahasa Indonesia bertajuk *Kedatuan Sriwijaya. Penelitian Tentang Sriwijaya*, Jakarta, Pusat Penelitian Arkeologi Nasional, École française d'Extrême-Orient, Departemen Pendidikan dan Kebudayaan, 1989 (edisi baru: *Kedatuan Sriwijaya: Kajian Sumber Prasasti dan Arkeologi*, oleh G.Coedès, L.-Ch. Damais, H. Kulke & P.-Y. Manguin, Jakarta, EFEO, Puslit Arkenas & Komunitas Bambu, Jakarta, 2014); juga dalam bahasa Inggeris bertajuk *Sriwijaya: History, Religion & Language of an Early Malay Polity. Collected Studies*, P.Y. Manguin & Mubin Sheppard (ed.), Kuala Lumpur, Monographs of the Malaysian Branch, Royal Asiatic Society no. 20, 1992.

¹⁵ *Malaka, le Malāyu et Malāyu*, Paris Imprimerie nationale, 1918; *L'empire sumatranais de Çrīvijaya* (Kemaharajaan Srivijaya di Sumatra), Paris Imprimerie nationale, 1922.

¹⁶ *Barabudur: esquisse d'une histoire du bouddhisme fondée sur la critique archéologique des textes* (Barabudur: Garis Besar Sejarah Agama Buddha Berdasarkan Kritikan Arkeologis Teks-Teks), Hanoi, EFEO, 1935 (cet. semula, Paris, Armaartis, 1990).

¹⁷ *Répertoire onomastique de l'épigraphie javanaise, jusqu'à pu siṅḍok śrīśānawikrama dharmmotungadewa* (Senarai Nama dalam Epigrafi Jawa, sampai Zaman Pu Siṅḍok), Paris, École française d'Extrême-Orient, 1970; *Études d'épigraphie indonésienne* (Kajian Epigrafi Indonesia), Paris, EFEO, 1990; *Epigrafi dan Sejarah Nusantara, pilihan karangan Louis-Charles Damais*, Jakarta, EFEO, Seri Terjemahan Arkeologi 3, 1995; tulisan-tulisan beliau mengenai Srivijaya telah dikumpulkan dan diterjemahkan dalam buku-buku yang disebut dalam catatan sebelumnya. L.C. Damais juga telah menerbitkan sebuah buku hasil terjemahan beliau daripada bahasa Indonesia ke dalam bahasa Perancis bertajuk *Cent-deux poèmes indonésiens (1925-1950) mis en français* (102 Sajak Indonesia (1925-1950) yang telah DiPeranciskan), Paris, A. Maisonneuve, 1965.

¹⁸ *Introduction à l'étude de l'islam indonésien* (Pengantar Kajian Islam Indonesia), Paris, Geuthner, 1938; *La politique musulmane et coloniale des Pays-Bas*, Paris, PaulHartmann, 1939, diterjemahkan ke dalam bahasa Inggeris bertajuk *A Frenchview of the NetherlandsIndies*, London, New York, Oxford University Press, 1940 (ed. kedua, New York, AMS Press, 1978); bersama J. Schacht sebagai penterj. & ed., *Selectedworks of C.Snouck Hurgronje = Œuvreschoisies de C.SnouckHurgronje*, Leiden, Brill, 1957.

¹⁹ 3,800 buah buku (semuanya setebal 128 hlm.) telah diterbitkan dalam koleksi ini sejak dimulai oleh penerbit *Presses Universitaires de France* pada tahun 1941.

²⁰ *Histoire de l'Indonésie* (Sejarah Indonesia), Paris, Presses universitaires de France, 1958 (ed. kedua, 1968; ed. ketiga 1976).

²¹ Mengenai Nusantara khususnya: *Le sultanat d'Atjeh au temps d'Iskandar Muda (1607-1636)*, Paris, École française d'Extrême-Orient, PEFEO 61, 1967, diterjemahkan ke dalam bahasa Indonesia bertajuk *Kerajaan Aceh Zaman Sultan Iskandar Muda (1607-1636)*, Jakarta, Balai Pustaka, 1986, ed. kedua, Jakarta, EFEO, KPG (Kepustakaan Populer Gramedia), 2006; bersama W. Arifin & M. Wibisono, penterj., *Histoires courtes d'Indonésie, Soixante-huit tjerpen (1933-1965)* (68 cerpen dari Indonesia), Paris, École française d'Extrême-Orient, PEFEO 69, 1968; sebagai ed., *Le "Spraeck-ende Woord-boek" de Frederick de Houtman, première méthode de malais parlé (fin du XVIème siècle)* (Buku Pertama Kaedah Bahasa Melayu Lisan pada Akhir Kurun ke-16), Paris, École française d'Extrême-Orient, PEFEO 74, 1970; sebagai ed., *Indonésie: actes du XXIXe Congrès international des orientalistes, Paris, juillet 1973* (Indonesia: Prosidings Kongres Antarabangsa Orientalis-Orientalis, Paris, Juli 1973), Paris, L'Asiathèque, 1976, 3 jil.; *Introduction à l'Indonésien* (Pengenalan Bahasa Indonesia), Paris, Archipel, Cahier d'Archipel 1, 1977; bersama Claudine Salmon, *Les Chinois de Jakarta, Temples et vie collective*, Paris, Archipel, Cahier d'Archipel 6, SECMI, 1977, edisi baru, Maison des Sciences de l'Homme, Archipel, Études insulindiennes 1, Paris 1980, diterjemahkan ke dalam bahasa Indonesia bertajuk *Kelenteng-kelenteng Masyarakat Tionghua di Jakarta*, Jakarta, Cipta Loka Caraka, 1985 (cet. semula 2003); sebagai ed., bilangan khas "Commerces et navires dans les mers du sud", *Archipel*, 18, 1979; sebagai penterj., *Corruption* oleh Pramoedya Ananta Toer, Paris, *Archipel*, Cahier d'Archipel 12, 1981; *Le Carrefour Javanais. Essai d'Histoire Globale*, Paris, Ed. EHESS, 1990 (cet. kedua, 2004), 3 jilid, diterjemahkan ke dalam bahasa Indonesia bertajuk *Nusa Jawa: Silang Budaya*, Jakarta, Penerbit Gramedia Pustaka Utama, 1996 (cet. semula 2000, 2005, 2009), 3 jil.; sebagai ed., *Mémoires d'un voyage aux Indes Orientales, 1619-1622, Augustin de Beaulieu*, (Kenang-Kenangan satu Perjalanan ke Hindia Timur, 1619-1622, Augustin de Beaulieu), Paris, École française d'Extrême-Orient, 1996; *Gardens in Java*, Jakarta, Pusat Penelitian dan Pengembangan Arkeologi Nasional, 2008, ed. lain, Jakarta, EFEO, 2010.

²² Buku-buku beliau mengenai Nusantara adalah seperti berikut: bersama Denys Lombard, *Les Chinois de Jakarta, Temples et vie collective* (lih. Denys Lombard); sebagai ed., bilangan khas "La femme en Indonésie",

Archipel, 13, 1977; *Literature in Malay by the Chinese of Indonesia, a Provisional Annotated Bibliography*, Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, *Archipel*, Études insulindiennes 3, 1981; sebagai ed., *Le moment "sino-malais" de la littérature indonésienne* (Zaman "Cina-Melayu" Kesusasteraan Indonesia), Paris, *Archipel*, Cahier d'Archipel 19, 1992; et al. (ptj. & ed.), *Un émissaire vietnamien à Batavia, "Récit sommaire d'un voyage en mer", 1833* (Seorang Utusan Vietnam ke Batavia, "Kisah Ringkas satu Pelayaran", 1833), Paris, *Archipel*, Cahier d'Archipel 25, 1994; bersama W. Franke & A.K.K. Siu, *Chinese Epigraphic Materials in Indonesia*, Singapore, The South Seas Society, jil I., 1988, jil. III, 1997, jil. II, Singapore, The South Seas Society, Paris, *Archipel*, EFEO, 1997; bersama Yuan Bingling, eds., *The Chinese Council of Batavia Archives Series. Bacheng huaren gongguan (Baguo gongtang) dangan congshu Gong An (Minutes of the Board Meetings of the Chinese Council)*, jil. 2, Xiamen, Xiamen daxue chubanshe, 2004 (bahasa Cina); *Sastra Indonesia Awal: Kontribusi Orang Tionghoa*, Jakarta, KPG (Kepustakaan Populer Gramedia), École française d'Extrême-Orient, Forum Jakarta-Paris, Pusat Bahasa, 2010.

²³ Buku-buku mengenai Nusantara yang telah diterbitkan beliau adalah: *L'affaire Sadrach, Un essai de christianisation à Java au XIXe siècle*, Paris, *Archipel*, Études insulindiennes 4, 1981, diterjemahkan ke dalam bahasa Indonesia bertajuk *Kiai Sadrach: Riwayat Kristenisasi di Jawa*, Jakarta, Grafiti Pers, 1985; bersama Hasan M. Ambariy & Jacques Dumarçay, *The Sultanate of Banten*, Jakarta, Gramedia Book Pub. Division, 1990; bersama Lukman Nurhakim & Sonny Wibisono, *Banten avant l'Islam. Étude archéologique de Banten Girang (Java-Indonésie) 932?-1526*, Paris, Presses de l'École française d'Extrême-Orient, Monographies 173, 1994, diterjemahkan ke dalam bahasa Indonesia bertajuk *Banten Sebelum Zaman Islam. Kajian Arkeologi di Banten Girang 932?-1526*, Jakarta, Pusat Penelitian Arkeologi Nasional, École française d'Extrême-Orient, Penerbit Bentang, 1996; sebagai ed., bilangan khas "Banten. Histoire d'une région", *Archipel*, 50, 1995; sebagai ed., *Histoire de Barus: Le Site de Lobu Tua I. Études et Documents*, Paris, Association Archipel, Cahier d'Archipel 30, 1998, diterjemahkan ke dalam bahasa Indonesia bertajuk *Lobu Tua: Sejarah Awal Barus*, Jakarta, Yayasan Obor Indonesia, École française d'Extrême-Orient, 2002; bersama Heddy Surachman, Daniel Perret et al., *Histoire de Barus: Le Site de Lobu Tua II. Etude archéologique et Documents*, Paris, Association Archipel, 2003, diterjemahkan ke dalam bahasa Indonesia bertajuk *Barus Seribu Tahun yang Lalu*, Jakarta, KPG (Kepustakaan Populer Gramedia), École française d'Extrême-Orient, 2008; *Banten: Sejarah dan Peradaban Abad X-XVII*, Jakarta, KPG (Kepustakaan Populer Gramedia), École française d'Extrême-Orient, 2008 (cet. kedua, 2011); bersama Ludvik Kalus, *Les monuments funéraires et l'histoire du sultanat de Pasai à Sumatra (XIIIe-XVIe siècles)*(Makam-Makam dan Sejarah Kesultanan Pasai di Sumatra, abad ke-13–abad ke-16), Paris, Cahier d'Archipel 37, 2008; bersama Ludvik Kalus, *Inskripsi Islam Tertua di Indonesia*, Jakarta, KPG (Kepustakaan Populer Gramedia), École française d'Extrême-Orient, 2008 (cet. kedua, 2011).

²⁴ Bersama Claude Guillot, *Pavel Durdik. Un médecin militaire à Sumatra. Récits de la guerre d'Atjeh* (Pavel Durdik. Seorang Doktor Tentera di Sumatra. Kisah-Kisah Perang Aceh), Paris, *Archipel*, Cahier d'Archipel 40, 2010. Lihat juga catatan di atas.

²⁵ *Pérégrinations javanaises: les voyages de R.M.A. Purwa Lelana. Une vision de Java au XIXe siècle (c. 1860-1875)* (Mengembara di Jawa: Perjalanan R.M.A. Purwa Lelana. Sebuah Pandangan mengenai Jawa pada Abad ke-19, c. 1860-1875), Paris, Éd. de la Maison des sciences de l'homme, *Archipel*, Études Insulindiennes 7, 1986.

²⁶ *État colonial, noblesse et nationalisme à Java: la tradition parfaite* (Negara Kolonial, Bangsawan dan Nasionalisme di Jawa: Tradisi yang Sempurna), Paris, Karthala, 2005.

²⁷ *L'histoire à parts égales: récits d'une rencontre Orient-Occident, XVIe-XVIIe siècle* (Sejarah yang Seimbang: Kisah-Kisah Pertemuan Timur-Barat, abad ke-16 hingga abad ke-17), Paris, Éd. du Seuil, 2011.

²⁸ *Documents pour servir à l'histoire de l'Islam à Java* (Sumber-Sumber untuk Sejarah Islam di Jawa), Paris, École française d'Extrême-Orient, A.Maisonneuve, 1977.

²⁹ Buku beliau mengenai Nusantara khususnya ialah *A Bibliography for Sriwijayan Studies*, Jakarta, EFEO, Naskhah dan Dokumen Nusantara VIII, 1989; bersama Jorge M. dos Santos Alves (eds.), *O roteiro das cousas do Achem de D. João Ribeiro Gaio: um olhar português sobre o norte de Samatra em finais do século XVI*, Lisboa, Comissão nacional para as comemorações dos descobrimentos portugueses, 1997.

³⁰ *Les Chinois en Insulinde: échanges et sociétés marchandes au XVIIe siècle d'après les sources de la V.O.C.* (Orang Cina di Nusantara: Pertukaran dan Masyarakat Perniagaan Abad ke-17 Berdasarkan Sumber-Sumber VOC), Paris, Les Indessavantes, 2008.

³¹ *Antoine Payen, peintre des Indes orientales: vie et écrits d'un artiste du XIXe siècle, 1792-1853* (Antoine Payen, Seorang Pelukis Hindia Timur: Kehidupan dan Tulisan Seorang Artis Abad ke-19, 1792-1853), Leiden, Research School CNWS, 1995; *Pictures from the Tropics: Painting by Western Artists During the Dutch Colonial Period in Indonesia*, Amsterdam, PicturesPublishers, Koninklijk Instituut voor de Tropen, 1999.

³² Sebagai ed., "Autour de la Peinture à Java", bilangan khas *Archipel*, 69, 2005.

³³ *La sculpture indonésienne au Musée Guimet: catalogue et étude iconographique* (Seni Arca Lama dari Indonesia di Muzium Guimet: Katalog dan Kajian Ikonografi), Paris, Presses universitaires de France, 1971.

³⁴ Sebagai ed., *Majapahit*, Paris, Beurdeley, 1989-1990.

³⁵ *La civilisation de ports-entrepôts du Sud Kedah, Malaysia: Ve-XIVe siècle* (Tamadun Pelabuhan-Entrepot di Kedah Selatan, Malaysia: abad ke-5 – abad ke-14 M), Paris, Éd. l'Harmattan, 1992; *The Malay Peninsula: Crossroads of the Maritime Silk Road (100 BC-1300 AD)*, Leiden, Boston, Köln, Brill, 2002.

³⁶ *Histoire architecturale de Borobudur* (Sejarah Pembinaan Borobudur), Paris, EFEO, Mémoires archéologiques 12, 1977; *Borobudur*, Kuala Lumpur, Oxford University Press, 1978; *Candi Sewu et l'architecture bouddhique du Centre de Java*, Paris, EFEO, Mémoires archéologiques 14, 1981, diterjemahkan ke dalam bahasa Indonesia bertajuk *Candi Sewu dan Arsitektur Bangunan Agama Buda di Jawa Tengah*, Jakarta, EFEO, Pusat Penelitian Arkeologi Nasional, Seri Terjemahan Arkeologi 1, 1986, edisi Indonesia-Inggris, *Candi Sewu dan Arsitektur Bangunan Agama Buddha di Jawa Tengah / Candi Sewu and Buddhist Architecture of Central Java*, Jakarta, EFEO, KPG (Kepustakaan Populer Gramedia), Seri Terjemahan Arkeologi 8, 2007; *Le savoir des maîtres-d'œuvre javanais aux XIIIe et XIVe siècles* (Ilmu Ahli-Ahli Seni Bina Jawa pada Abad ke-13 dan ke-14 M), Paris, EFEO, Mémoires archéologiques 17, 1986; *The Temples of Java*, Singapore, Oxford University Press, 1986; *Histoire de l'architecture de Java* (Sejarah Seni Bina di Jawa), Paris, EFEO, Mémoires archéologiques 19, 1993; *Cultural sites of Malaysia, Singapore, and Indonesia*, Kuala Lumpur, Oxford University Press, 1998 (cet. semula, 2004).

³⁷ Bersama Carol M. Young & Elizabeth W. Lane (eds.), *Vietnamese ceramics: with an illustrated catalogue of the exhibition / organized by the Southeast Asian Ceramic Society and held at the National Museum, Singapore, in June 1982*, Singapore, Southeast Asian Ceramic Society, Petaling Jaya, Oxford University Press, 1982; bersama Naniek Harkantingsih, *Catalogue of the Chinese Style Ceramics of Majapahit: Tentative Inventory*, Paris, Association Archipel, Cahier d'Archipel 36, 2007.

³⁸ *La formation d'un paysage ethnique. Batak et Malais de Sumatra nord-est*, Paris, EFEO, Monographies 179, 1995, dikemaskinikan dan diterjemahkan ke dalam bahasa Indonesia bertajuk *Kolonialisme dan Etnisitas. Batak dan Melayu di Sumatra Timur Laut*, Jakarta, EFEO, KPG (Kepustakaan Populer Gramedia), Forum Jakarta-Paris, Pusat Penelitian dan Pengembangan Arkeologi Nasional, 2010; bersama Kamarudin Bin Ab. Razak, *Kompleks Makam Ulu Sungai Che Omar dan Kompleks Makam Bukit Telepok*, Johor Bahru, EFEO, Yayasan Warisan Johor, 1998; *Sejarah Johor-Riau-Lingga sehingga 1914. Sebuah esei bibliografi*, Kuala Lumpur, Kementerian Kebudayaan, Kesenian dan Pelancongan Malaysia, EFEO, 1998; Cuisinier, Jeanne, *Journal de voyage: Malaisie (1933), Indonésie (1952-1955). Extraits édités par Daniel Perret* (Jeanne Cuisinier. Buku Catatan Harian: Malaya (1933), Indonesia (1952-1955). Catatan yang Dipilih oleh Daniel Perret), Paris, Cahier d'Archipel 31, 1999; bersama Wan Hashim Wan Teh, eds., *Di Sekitar Konsep Negeri*, Kuala Lumpur, Kementerian Kebudayaan, Kesenian dan Pelancongan Malaysia, EFEO, ATMA, 1999; bersama Kamarudin Bin Ab. Razak & Ludvik Kalus (bahagian epigrafi), *Batu Aceh: Warisan Sejarah Johor*, Johor Bahru, Yayasan Warisan Johor, EFEO, 1999; bersama Amarat Srisuchat & Sombun Thanasuk, eds., *Études sur l'Histoire du Sultanat de Patani* (Kajian-Kajian Mengenai Sejarah Kesultanan Patani), Paris, EFEO, 2004; bersama Kamarudin Bin Ab. Razak & Ludvik Kalus (bahagian epigrafi), *Batu Aceh Johor Dalam Perbandingan*, Johor Bahru, Yayasan Warisan Johor, EFEO, 2004; bersama Heddy Surachman, eds., *Histoire de Barus-Sumatra. III: Regards sur une place marchande de l'océan Indien (XIIIe-milieu du XVIIe s.)* (Sejarah Barus, Sumatra. III: Pandangan-Pandangan mengenai sebuah Tempat Perdagangan di Lautan India, abad ke-12 – pertengahan abad ke-17), Paris, EFEO, Archipel, Cahier d'Archipel 38, 2009.

³⁹ *History of the Church and churches in Malaysia and Singapore (1511-2000)*, Penang, Fr.P.Decroix M.E.P., 2005.

⁴⁰ *Catholicisme et protestantisme dans l'île de Timor: 1556-2003, Construction d'une identité chrétienne et engagement politique contemporain* (Agama Katolik dan Protestan di Pulau Timor: 1556-2003. Pembentukan suatu Identiti Kristian dan Penglibatan Politik Semasa), Toulouse, Éditions Arkuiris, Bangkok, IRASEC, 2004; *Timor: 1250-2005. 750 ans de cartographie et de voyages* (Timor: 1250-2005. 750 Tahun Kartografi dan Pelayaran), Toulouse, Éditions Arkuiris, Bangkok, IRASEC, 2006; *42 000 ans d'histoire de Timor-Est* (42000 Tahun Sejarah Timor Bahagian Timur), Toulouse, Éditions Arkuiris, 2009, diterjemahkan ke dalam bahasa Portugis bertajuk *História de Timor-Leste: da Pré-História à Actualidade = Istória Timor-Leste nian: husi pre-istória to'o atualidade*, Lisboa, Lidel Editions, 2010.

⁴¹ Sebagai ed., *Description de Timor occidental et des îles sous domination hollandaise (1771-1778)* oleh Jean-Baptiste Pelon (Gambaran Pulau Timor Bahagian Barat dan Pulau-Pulau di Bawah Kuasa Belanda (1771-1778) oleh Jean-Baptiste Pelon) Paris, Association Archipel, Cahier d'Archipel 34, 2002.

⁴² *Timor en guerre: le crocodile et les Portugais, 1847-1913* (Timor Berperang: Buaya dan Orang Portugis, 1847-1913), Orgeval, R.Pélissier, 1996.

⁴³ *Le Bustan al-Salatin de Nurridin ar-Raniri. Réflexions sur le rôle culturel d'un étranger dans le Monde malais au XVIIe siècle* (Bustan al-Salatin oleh Nurridin ar-Raniri. Pandangan tentang Peranan Seorang Asing dari Segi Kebudayaan pada Abad ke-17), Paris, Archipel, Cahier d'Archipel 41, 2011.

⁴⁴ *Discovery and archaeological excavation of a 16th century trading vessel in the Philippines*, Lausanne, World Wide First, 1988; bersama Evelyn Jay, *18th century relics of the Griffin shipwreck: a catalogue for the*

special exhibit, National Museum, Manila, Philippines, June 22, 1988, to July 31, 1988, Lausanne, WorldWideFirst, 1988; *Le mystère du "San Diego": histoire et découverte d'un trésor englouti en mer de Chine* (Misteri 'San Diego': Sejarah dan Penemuan sebuah Khazanah di Bawah Laut China), Paris, R. Laffont, 1994; bersama Dominique Carré & Jean-Paul Desroches, *Le "San Diego": un trésor sous la mer : catalogue exposition, Paris, Grande halle de la Villette, 15 septembre 1994-8 janvier 1995* ('San Diego': sebuah Khazanah di Bawah Laut), Paris, Association française d'action artistique/Réunion des musées nationaux, 1994; bersama Jean-Paul Desroches & Gabriel Casal, *Treasures of the San Diego*, Paris, AFAA, New York, Elf, Manilla, National Museum of the Philippines, 1996; bersama Evelyne Jay Guyot de Saint Michel, *Griffin : une rencontre avec l'histoire* (Griffin: Pertemuan dengan Sejarah), London, Periplus, 1999; bersama Monique Crick, Peter Lam et al., *Trésor de porcelaines: l'étrange voyage de la jonque Lena* (Khazanah Porselin: Pelayaran Aneh Jong Lena), London, Periplus, 2002.

⁴⁵ Sebagai ed., *Trésors des galions*, Paris, Réunion des musées nationaux, Textuel, 1994.

⁴⁶ *Histoire des Philippines* (Sejarah Filipina), Paris, Presses universitaires de France, 1961 (coll. Que sais-je?).

⁴⁷ *Les Iles Philippines du grand archipel de la Chine, un essai de conquête spirituelle de l'Extrême-Orient, 1571-1641* (Pulau-Pulau Filipina di Kepulauan Besar China, satu Percobaan Penaklukan Keagamaan di Timur Jauh, 1571-1641), Tientsin, Hautes études, 1936.

⁴⁸ *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques : XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles* (Filipina dan Laut Pasifik yang Dikuasai oleh orang Semenanjung Iberia: abad ke-16, 17, 18), Paris, SEVPEN, 1960; *Manille et Macao, face à la conjoncture des XVIe et XVIIe siècles* (Manila dan Macao Berhadapan dengan Keadaan pada Abad ke-16 dan ke-17), Paris, A. Colin, 1962; bersama Jacques Bertin dan Serge Bonnin, *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques : XVIe-XVIIe-XVIIIe siècles. [2], Construction graphique* (Filipina dan Laut Pasifik yang Dikuasai oleh orang Semenanjung Iberia, abad ke-16, 17, 18: Sejumlah Grafik dan Peta), Paris, SEVPEN, 1966.

⁴⁹ *L'archipel des épices : la corruption de l'administration espagnole aux Philippines, fin XVIIIe - fin XIXe siècle* (Kepulauan Rempah: Rasuah dalam Pentadbiran Spanyol di Filipina, akhir abad ke-18 – akhir abad ke-19), Madrid, Casa de Velázquez, 2006.

⁵⁰ *Réforme ou révolution? : le projet national de José Rizal (1861-1896) pour les Philippines* (Reformasi atau Revolusi?: Rancangan Kebangsaan oleh José Rizal (1861-1896) untuk Filipina), Paris, Connaissances et savoirs, 2010.

⁵¹ *José Rizal, Philippin, 1861-1896 : un aspect du nationalisme moderne* (José Rizal, seorang Filipina, 1861-1896: satu Aspek Nasionalisme Modern), Paris, F. Maspero, 1970.

⁵² *Manuel Quezon : les Philippines de la décolonisation à la démocratisation* (Manuel Quezon: Filipina daripada Dekolonisasi ke Demokratisasi), Paris, Maisonneuve & Larose, 2004.

⁵³ Sebagai ed., *La mémoire engloutie de Brunei* (Memori Brunei yang terpendam), Paris, Textuel, 2001, 3 jil.

⁵⁴ *Sanskrit Texts from Bāli*, Critically edited with an introduction by Sylvain Lévi, Baroda, Oriental institute, 1933.

⁵⁵ *Mochtar Lubis: une vision de l'Indonésie contemporaine* (Mochtar Lubis: Sebuah Pandangan Indonesia Semasa), Paris, EFEO, 1974; terjemahan daripada bahasa Indonesia, *Voyagedenoces* oleh Ajip Rosidi, Paris, Puyraimond, 1975, ed. baru, Jakarta, Forum Jakarta-Paris, EFEO, 2010; sebagai ed., *Sastra: introduction à la littérature indonésienne contemporaine* (Sastra: Pengenalan tentang Sastra Indonesia Semasa), Paris, Association Archipel, Cahier d'Archipel 11, 1980, dikemaskinikan untuk ed. baru bertajuk *La Littérature indonésienne: une introduction (Kesusasteraan Indonesia: Sebuah Pengenalan)*, Paris, Archipel, Cahier d'Archipel 22, INALCO, 1994; *Hikayat Dewa Mandu. Epopée malaise. I. Texte et Présentation* (Hikayat Dewa Mandu. Epik Melayu. I. Teks dan Pengenalan), Paris, EFEO, 1980; *Syair Kerajaan Bima*, Jakarta, EFEO, Naskah dan Dokumen Nusantara III, 1982; sebagai ed., *Ceritera Asal Bangsa Jin dan Segala Dewa-Dewa*, Jakarta, EFEO, Bandung, Angkasa, Naskah dan Dokumen Nusantara V, 1985; terjemahan daripada bahasa Indonesia, bersama E. Chambert-Loir, *Javanaises* oleh Umar Kayam, Arles, Paris, P. Picquier, 1992; terjemahan daripada bahasa Indonesia, bersama E. Chambert-Loir, *Télégramme* oleh Putu Wijaya, Arles, Paris, P. Picquier, 1992; bersama Oman Fathurahman, *Khazanah Naskah: Panduan Koleksi Naskah-Naskah Indonesia Sedunia – World Guide to Indonesian Manuscript Collections*, Jakarta, EFEO, Yayasan Obor Indonesia, Naskah dan Dokumen Nusantara XVI, 1999; bersama Hasan Muarif Ambary, eds., *Panggung Sejarah, Persembahan kepada Prof. Dr. Denys Lombard*, Jakarta, EFEO, Yayasan Obor Indonesia, Pusat Penelitian Arkeologi Nasional, 1999 (cet. kedua, 2011); bersama Siti Maryam Salahuddin, eds., *Bo' Sangaji Kai: Catatan Kerajaan Bima*, Jakarta, EFEO, Yayasan Obor Indonesia, Naskah dan Dokumen Nusantara XVIII, 2000; bersama Anthony Reid, eds., *The Potent Dead: Ancestors, Saints and Heroes in Contemporary Indonesia*, Croiws Nest (Australia), Allen & Unwin – Honolulu, University of Hawai'i Press, 2002; *Kerajaan Bima dalam Sastra dan Sejarah*, Jakarta, EFEO, KPG (Kepustakaan Populer Gramedia), Naskah dan Dokumen Nusantara XIX, 2004; *Hikayat Nakhoda Asik dan Hikayat Merpati Mas*, Jakarta, EFEO, Masup Jakarta, Naskah dan Dokumen Nusantara XXVI, 2009; bersama Ding Choo Ming & Titik Pudjiastuti, eds., *Kearifan Lokal yang Terkandung dalam Manuskrip Lama: Kertas Kerja Pilihan daripada Simposium Antarabangsa Pernaskahan Nusantara di Bima 2007*, Bangi,

Universiti Kebangsaan Malaysia, ATMA, 2009; sebagai ed., *Sadur: Sejarah Terjemahan di Indonesia dan Malaysia*, Jakarta, EFEO, KPG (Kepustakaan Populer Gramedia), Bandung, Universitas Padjajaran, 2010; bersama Massir Q. Abdullah, Suryadi, Oman Fathurahman, H. Siti Maryam Salahuddin, *Iman dan Diplomasi: Serpihan Sejarah Kerajaan Bima*, Jakarta, EFEO, KPG (Kepustakaan Populer Gramedia), Naskah dan Dokumen Nusantara XXVIII, 2010.

⁵⁶ Terjemahan daripada bahasa Indonesia, *Spasmes d'une révolution: roman* oleh K.H. Ramadhan, Paris, Puyraimond, 1977; sebagai ed., Abdullah bin Muhammad Al-Misri, *Hikayat Mareskalek, Hikayat Mareskalek II, Cerita Siam, Hikayat Tanah Bali*, Bandung, Angkasa, École française d'Extrême-Orient, Naskah dan Dokumen Nusantara VI, 1987, dikemaskinikan untuk ed. baru bertajuk *Karya Lengkap Abdullah bin Muhammad al-Misri (Bayan al-Asma', Hikayat Mareskalek, 'Arsy al-Muluk, Cerita Siam, Hikayat Tanah Bali)*, Jakarta, École française d'Extrême-Orient, Komunitas Bambu, Naskah dan Dokumen Nusantara XXII, 2008; *L'image de la femme dans les littératures modernes indonésienne et malaise* (Citra orang Perempuan dalam Kesusasteraan Modern Indonesia dan Malaysia), Paris, Association Archipel, Cahier d'Archipel 24, 1994; sebagai ed., *Hikayat Indera Quraisyin: satu kajian*, Kuala Lumpur, Perpustakaan Negara Malaysia, 1998; *Histoire des rois de Pasey = Hikayat Raja Pasai*, diterjemahkan daripada bahasa Melayu oleh Aristide Marre, pengenalan dan catatan oleh Monique Zaini-Lajoubert, Toulouse, Anacharsis, 2004; terjemahan daripada bahasa Indonesia, *Recueillement* oleh Iwan Simatupang, Paris, Association Pasar Malam, 2010; terjemahan daripada bahasa Malaysia, *Pluie du matin* oleh A. Samad Said, Paris, Les Indes Savantes, 2011; *Les derniers jours d'un artiste* oleh Anwar Ridhwan Paris, Les Indes Savantes, 2011.

⁵⁷ Bersama John-Thomas Sweeney (eds.), *Tenung, le livre des explications: traité divinatoire de la tradition balinaise*, Paris, Éditions de la Maisnie, 1978.

⁵⁸ Sebagai ed., *Babad Wilis*, Jakarta, EFEO, Naskah dan Dokumen Nusantara I, 1980; sebagai ed., *Babad Blambangan*, Jakarta, EFEO, Yogyakarta, Bentang, Naskah dan Dokumen Nusantara X, 1995.

⁵⁹ Terjemahan daripada bahasa Malaysia, *Le vent du Nord-Est: roman* oleh S. Othman Kelantan, Le Paradou, Actes Sud, 1982; terjemahan daripada bahasa Malaysia, *Salina* oleh Abdul Samad Said, Paris, L'Harmattan, 1997; *Nilai-nilai Melayu*, Tanjong Malim, Penerbit Universiti Pendidikan Sultan Idris, 2007.

⁶⁰ *Babouin et autres nouvelles de Malaisie*, Genève, Olizane, Paris, Archipel, 1991.

⁶¹ Bersama Sunarto H., eds., *Cariosan Prabu Silihwangi*, Jakarta, EFEO, Naskah dan Dokumen Nusantara IV, 1983.

⁶² *Les Bandes dessinées indonésiennes: une mythologie en image*, Paris, Puyraimond, 1976, diterjemahkan ke dalam bahasa Indonesia bertajuk *Komik Indonesia*, Jakarta, KPG (Kepustakaan Populer Gramedia), Forum Jakarta-Paris, 1998 (cet. kedua, 2008).

⁶³ *Le "Groupe de Yogya": 1945-1960: les voies javanaises d'une littérature indonésienne*, Paris, Association Archipel, Cahier d'Archipel 9, 1979, diterjemahkan ke dalam bahasa Indonesia bertajuk *"Sastrawan Malioboro" 1945-1960: Dunia Jawa dalam Kesusasteraan Indonesia*, Mataram, Lengge, Yayasan Adikarya IKAPI, The Ford Foundation, 2004.

⁶⁴ Sebagai penterj. & ed., *Quarante pantouns malais* (40 Pantun Melayu), Marseille, Sud, 1987; Sebagai penterj. & ed., *Pantouns malais* (Pantun Melayu), Paris, la Différence, 1993; Sebagai penterj. & ed., *Sonorités pour adoucir le souci : poésie traditionnelle de l'archipel malais* (Bunyi-Bunyi untuk Mengurangkan Kekhawatiran: Puisi Tradisional Kepulauan Melayu), Paris, Gallimard, 1996; sebagai penterj. & ed., *Le livre des charmes : incantations malaises du temps passé* (Buku Ilmu Sihir: Mantera Melayu Zaman Dahulu), Paris, La Différence, 1997; *Histoire du genre pantoun: Malaisie, francophonie, universalie* (Sejarah Pantun: Malaysia, Francofoni, Universalie), Paris, L'Harmattan, 1998; *La terre et l'eau: un siècle de poésie de l'archipel malais, 1913-1996. Anthologie bilingue, Indonésie, Malaisie, Singapour, Brunei* (Bumi dan Air: Satu Abad Puisi di Kepulauan Melayu, 1913-1996. Antologi Dwibahasa, Indonesia, Malaysia, Singapore, Brunei), Paris, ed. You Feng, 1999; sebagai penterj. & ed., *Le chant à quatre mains: pantouns et autres poèmes d'amour* (Nyanyian Bertangan Empat: Pantun dan Sajak-Sajak Cinta Lainnya), Paris, Association Pasar Malam, 2006; sebagai penterj. & ed., *Pantouns malais* (Pantun Melayu), Bécherel, les Perséides, 2009; bersama Renuga Devi Naidu, *Malaisie: le pays d'entre-mondes* (Malaysia: Negara di Tengah Dunia-Dunia), Bécherel, Les Perséides, 2010.

⁶⁵ Sebagai penterj., *L'Autre rive* oleh Anwar Ridhwan, Église-Neuve d'Issac, Fédérop, 1989; sebagai penterj., *Le Fugitif* oleh Pramoedya Ananta Toer, Paris, Plon, 1990; sebagai penterj. & ed., *Anciennes voix malaises : pantouns malais* (Suara-Suara Melayu Lama: Pantun-Pantun Melayu), Saint-Clément-la-Rivière, Fata Morgana, 1993; sebagai penterj., *La fille du rivage : roman* oleh Pramoedya Ananta Toer, Paris, Gallimard, 2004.